

κοινή γάρ τὰ σώματα διδόντες ἴδια τὸν
ἀγῆρων ἔπαινον ἐλάμβανον καὶ τὸν τάφον ἐπισημότατον,
οὐκ ἐν ᾧ κείνται μᾶλλον, ἀλλ' ἐν ᾧ ἡ δόξα αὐτῶν παρὰ τῷ
ἐντυχόντι αἰεὶ καὶ λόγου καὶ ἔργου καιρῷ αἰείμνηστος κατα-
λείπεται. ἀνδρῶν γάρ ἐπιφανῶν πᾶσα γῆ τάφος, καὶ οὐ
στηλῶν μόνον ἐν τῇ οἰκείᾳ σημαίνει ἐπιγραφή, ἀλλὰ καὶ ἐν
τῇ μὴ προσηκούσῃ ἄγραφος μνήμη παρ' ἐκάστῳ τῆς γνώμης
μᾶλλον ἢ τοῦ ἔργου ἐνδιαπτάται.

Θουκυδίδης, *Ιστορία*, 2.43.2-3. Περικλέους Επιτάφιος

**«Το ἦθος του ελληνοϊταλικού πολέμου 1940-1941. Πατροπαράδοτες υποθήκες
και διδαχές για το σήμερα και το αύριο του ελληνισμού και της ανθρωπότητας»**

Πανοσιολογιώτατε,

Αιδεσιμολογιώτατοι,

κ. Δήμαρχε,

κ. Έπαρχε,

κ. κ. νομαρχιακοί και δημαρχιακοί σύμβουλοι,

κ. κ. εκπρόσωποι στρατιωτικών, αστυνομικών, λιμενικών και
άλλων δημοσίων αρχών,

κ. κ. συνάδελφοι,

Αγαπητοί μαθητές και αγαπητές μαθήτριες,

Κυρίες και κύριοι.

«Τα θεμέλιά μου στα βουνά/ και τα βουνά σηκώνουν οι λαοί στον όμο
τους/και πάνω τους η μνήμη καίει/ άκαυτη βάτος./Μνήμη του λαού μου σε λένε
Πίνδο και σε λένε Άθω» (Ελύτης, 2002: 145) . Αυτά γράφει ο νομπελίστας ποιητής
μας Οδυσσέας Ελύτης, που έδωσε το παρών ως ανθυπολοχαγός μαζί με άλλους
Έλληνες διανοούμενους στον ελληνοϊταλικό πόλεμο του 1940-1941, ο οποίος
συνιστά και το ιστορικό επίκεντρο της επετείου που γιορτάζουμε, ανάβοντας
ευλαβικά το καντήλι της μνήμης για όλους τους ηρωικούς μαχητές όχι μόνο του

σαράντα αλλά και της εθνικής αντίστασης εναντίον της τριπλής κατοχής της Ελλάδας (ιταλικής, γερμανικής και βουλγαρικής).

Με τους στίχους αυτούς, στηριγμένους σε βίωμα πραγματικό και επώδυνο, ο Ελύτης αναφέρεται ακριβώς στην ιστορική μνήμη για την οποία μιλάμε, που συνιστά το πρώτιστο χρέος μας απέναντι στα μεγάλα ιστορικά γεγονότα του έθνους μας, όπως το έπος του σαράντα. Κι όχι τυχαία τη συνδέει με δυο άπαρτα ελληνικά βουνά, καθένα από τα οποία κουβαλά το δικό του συμβολικό φορτίο: το πρώτο παραπέμπει στο κύριο πεδίο της μάχης του ελληνοϊταλικού πολέμου, όπου οι Έλληνες πολεμώντας ηρωικά τον Ιταλό εισβολέα έγραψαν νέες σελίδες άφθιτης δόξας και τιμής · το δεύτερο συνδέεται άρρηκτα με τη θρησκευτική παράδοση του ελληνικού λαού, που διαφυλάσσεται ως ιερά κιβωτός στο περιβόλι της Παναγίας από τους αγιορίτες μοναχούς. Οι δυο τούτοι συμβολικοί στυλοβάτες της ελληνικής ιστορικής μνήμης δεν είναι άσχετοι μεταξύ τους, γιατί στο ίδιο ορεινό ανάγλυφο της χώρας μας, το οποίο *«καθιστά την Ελλάδα απόρθητη»*, κατά τον Tim Marshall (Marshall, 2021: 189), δημοσιογράφο-αυθεντία στις διεθνείς σχέσεις, καταφεύγουν τόσο ο αγωνιστής της ελευθερίας όσο και ο ασκητής της πίστης και επειδή ο πρώτος δίνει τον αγώνα του στα χιονισμένα ηπειρώτικα βουνά με τη θέρμη όχι μονάχα του πόθου της λευτεριάς αλλά και της πίστης της θρησκευτικής. Ο μαχητής της Πίνδου σαν άλλος ομηρικός ήρωας πολεμούσε με την ιδέα πως είχε στο προσκεφάλι του την Παναγιά, ανήμερα της γιορτής της οποίας ιταλικό υποβρύχιο torpilled ύπουλα το ελληνικό καταδρομικό «Έλλη» στο λιμάνι της Τήνου, οδηγώντας στον υγρό τάφο αθώες ελληνικές ψυχές και προμηνύοντας τις εχθρικές βλέψεις του ιταλικού φασισμού κατά της Ελλάδας. Ο λογοτέχνης μας Άγγελος Τερζάκης, λογουχάρη, που ήταν αυτόπτης μάρτυς των γεγονότων του σαράντα, γράφει πως ο ελληνικός στρατός οραματιζόταν τις νύχτες *«μια γυνακεία μορφή να προβαδίζει, φιλόλιγνη, αλαφροπάτητη, με την καλύπτρα της αναριγμένη από το κεφάλι στους ώμους. Την αναγνώριζε, την ήξερε από πάντα, του την είχανε τραγουδήσει σαν είτανε μικρός κι' ονειρευότανε στην κούνια. Είταν η μάνα η μεγαλόψυχη στον πόνο και στη δόξα, η λαβωμένη της Τήνου, η υπέρμαχος Στρατηγός»* (Τσιρπανλής, 1974: 33). Στην περίπτωση αυτή απαντά το φαινόμενο που ο ιστορικός Ζαχαρίας Τσιρπανλής ονομάζει «ταύτιση του θρησκευτικού συναισθήματος με το εθνικό αίσθημα» και εξηγεί ως «σύζευξη αρμονική ψυχολογικών καταστάσεων που παρατηρείται ιδιαίτερα έντονα στον ελληνικό λαό από τα χρόνια της τουρκοκρατίας και που συνεχίζεται ως σήμερα». «Για τον

Έλληνα», συνεχίζει ο Τσιρπανλής, «*Πατρίδα, Γένος, Έθνος, και Ορθοδοξία, Εκκλησία είναι έννοιες αδιαχώριστες, αμάλγαμα αζεδιάλυτο*» (Τσιρπανλής, 1974: 32-33).

Το φρόνημα το θρησκευτικό επηρέασε αναμφίβολα το ηθικό του ελληνικού στρατού, που υπήρξε ο κύριος συντελεστής της ελληνικής νίκης. Γιατί οι Έλληνες μήτε περισσότερους μαχητές είχαν να αντιπαρατάξουν στους Ιταλούς μήτε επαρκέστερο και τελειότερο πολεμικό εξοπλισμό. Αρκεί κανείς να συμβουλευτεί τα αριθμητικά δεδομένα, για να κατανοήσει ότι οι επιτιθέμενοι ήταν σχεδόν τριπλάσιοι των αμυνόμενων και ότι οι πρώτοι υπερτερούσαν και στην αεροπορία και στα μαχητικά άρματα και στα μεταφορικά μέσα (χερσαία, θαλάσσια και εναέρια). Έπειτα, η Ιταλία είχε εξελιχθεί σε μια μεγάλη ευρωπαϊκή δύναμη, η οποία κατείχε από το 1912 «*τα Δωδεκάνησα, την Αιθιοπία από το 1935 και την Αλβανία από το 1939*» (Τσιρπανλής, 1974: 49), είχε νικήσει τον Ιούνιο του 1940 τη Γαλλία και αποτελούσε, ως μέλος του Άξονα Βερολίνου- Ρώμης, σύμμαχο του Χίτλερ που είχε αρχίσει να σαρώνει με την κατακτητική του ορμή την Ευρώπη. Αντίθετα, η Ελλάδα ήταν μια μικρή χώρα, η οποία είχε υποστεί έναν εθνικό ακρωτηριασμό με τη Μικρασιατική Καταστροφή του 1922 και υπέφερε από μόνιμη εσωτερική αστάθεια με αλλεπάλληλα πραξικοπήματα και δικτατορίες (η τελευταία ήταν αυτή του Ιωάννη Μεταξά το 1936). Βοήθεια ουσιαστική δεν μπορούσε να περιμένει από πουθενά. Η Μεγάλη Βρετανία ελάχιστα βοήθησε την Ελλάδα στον πόλεμο του 1940, απασχολημένη καθώς ήταν με επιχειρήσεις στη Μέση Ανατολή. Όταν λοιπόν η ελληνική κυβέρνηση παρέλαβε διά χειρός του γερμανοσπουδασμένου στρατιωτικού και δικτάτορα Ιωάννη Μεταξά τη νύχτα της 27ης προς την 28^η Οκτωβρίου του 1940 το ιταλικό τελεσίγραφο από τον Ιταλό πρεσβευτή στην Αθήνα Emanuele Grazzi, που της ζητούσε να επιτρέψει τη διέλευση των ιταλικών στρατευμάτων στην Ελλάδα, έπρεπε να πάρει μian απόφαση, η οποία δεν περιοριζόταν στην πολιτική και τη διπλωματική της διάσταση, αλλά προσλάμβανε και ηθικές προεκτάσεις, καθώς θα αποτύπωνε τη στάση ενός ολόκληρου λαού απέναντι σε μian άδικη ιμπεριαλιστική επίθεση. Η απάντηση του Μεταξά «*Alors, c' est la guerre!*» (= Λοιπόν έχουμε πόλεμο!), η οποία μεταφράστηκε ως πάνδημο ελληνικό «όχι» στην ιταλική στρατιωτική βουλμία, μας φέρνει στο νου τα λόγια του μεγάλου Αλεξανδρινού ποιητή Κωνσταντίνου Καβάφη: «*Σε μερικούς ανθρώπους έρχεται μια μέρα/ που πρέπει το μεγάλο Ναι ή το μεγάλο το Όχι/ να πούνε*». Κι ο Μεταξάς και ο ελληνικός λαός, ο

λαός της ασκητικής λιτότητας, «ο λαός των βοσκών, των γεωργών, των δασκάλων, των εμπόρων και των караβοκυραίων, ο λαός των προσκυνητών και των πανηγυριστών στις άσπρες εξοχικές εκκλησίες...ο λαός που χόρευε το συρτό, την τράτα και τον πεντοζάλη, ο ίδιος ο λαός που τριγυρνούσε περιπαθής, με τις εικόνες, στα τείχη της Πόλης, κι έψελνε "Τη Υπερμάχω"», καθώς γράφει ο Γιώργος Θεοτοκάς (Τσιρόπουλος, 1989: 107), ήρθε η μέρα που διάλεξαν να πουν το μεγάλο «όχι». Από τη στιγμή της άρνησης του ιταλικού τελεσιγράφου είχε αρχίσει πλέον να ξετυλίγεται το κουβάρι της ελληνικής αρετής, του ελληνικού φιλότιμου, το οποίο από εδώ και πέρα θα διέκρινε τη συμπεριφορά των Ελλήνων αξιωματικών και στρατιωτών στα πεδία των μαχών. Έτσι το φιλότιμο αυτό πρωτομεταφράστηκε ως απρόσμενη από τους αντιπάλους ηρωική αντίδραση του στρατηγού της 8^{ης} Μεραρχίας Χαράλαμπου Κατσιμήτρου στο Καλπάκι, για να εξελιχθεί, σε συνδυασμό με την ορθή τακτική της γενικής επιστράτευσης, σε μαχητική διείσδυση στο εσωτερικό της συμμάχου της Ιταλίας Αλβανίας με αποτέλεσμα περιφανείς νίκες στο Τεπελένι, το Πόγραδετς, το Αργυρόκαστρο, τους Αγίους Σαράντα και την Κορυτσά, σε περιοχές με ολοζώντανη ελληνική παρουσία, και να κορυφωθεί σε λυσσαλέα μέχρις εσχάτων απόκρουση της εαρινής επίθεσης που εκδηλώθηκε μέσα στο Μάρτη του 1941 με την εκ του σύνεγγυς επιστασία του ίδιου του Μουσολίνι. Οι Έλληνες πολεμιστές αφήφισαν το κρύο, τη βροχή, τα χιόνια και τη λάσπη, την πείνα, τις ψείρες, το εκκωφαντικό κροτάλισμα των πολυβόλων, τους πύρινους κρουνοὺς των οβίδων, το Χάρο τον ίδιο, που συνήθιζαν από την παράδοσή τους να τον ανταμώνουν με καρτερία και ευψυχία και χαμόγελο στα μαρμαρένια αλώνια σαν το «*φως που πατεί χαρούμενο τον Άδη και το Χάρο*», που γράφει και ο Διονύσιος Σολωμός. Έβαλαν πάνω από το εγώ τους και τα ιδιωτικά τους συμφέροντα το καλό της πατρίδας τους. Την ώρα που η υπόλοιπη Ευρώπη (η Πολωνία, η Ολλανδία, το Βέλγιο, η Γαλλία) έσκυβε το κεφάλι της στο ζυγό του Άξονα, η Ελλάδα ήταν η πρώτη χώρα που όρθωσε το ανάστημά της κατά της φασιστικής βαρβαρότητας. Άντρες αποφασισμένοι να αγωνιστούν και να πεθάνουν «υπέρ βωμών και εστιών» και γυναίκες που μετέφεραν στους ώμους τους πολεμοφόδια, έπλεκαν μάλλινα ρούχα για τους μαχόμενους φαντάρους και περιέθαλπαν τους τραυματίες συστρατεύτηκαν σε έναν κοινό αγώνα απaráμιλλου θάρρους. Δεν μισούσαν τους αντιπάλους τους οι Έλληνες. Απόδειξη πως στους αιχμαλώτους (κι ήταν χιλιάδες) φέρθηκαν με ανθρωπιά. Αυτό που τους ένοιαζε ήταν να υπερασπίσουν την πατρώα γη τους από

μια άδικη και ιταμή εισβολή και να την προστατεύσουν από τις υπερφίαλες βλέψεις των νέων Καισάρων των σαλονιών που ονειρεύονταν αυτοκρατορικά μεγαλεία και *mare nostrum*.

Την ηθική αυτή υπεροχή της Ελλάδας την αναγνώρισαν τόσο οι φίλοι όσο και οι αντίπαλοι. Ο Τσώρσιλ, που χρωστάει πολλά στην Ελλάδα, καθώς καθυστέρησε τη γερμανική επίθεση στη Σοβιετική Ένωση με τρόπο καθοριστικό για την έκβαση του παγκόσμιου πολέμου, είπε το περίφημο ότι οι ήρωες πολεμούν σαν Έλληνες και ο Χίτλερ, εν αγνοία του οποίου είχε επιχειρήσει ο Ιταλός του συνεταίρος την ελληνική επίθεση, είχε δηλώσει: *«χάριν της ιστορικής όμως δικαιοσύνης είμαι υποχρεωμένος να διαπιστώσω, ότι εκ των αντιπάλων οίτινες μας αντιμετώπισαν, ο Έλληνας στρατιώτης επολέμησεν ομοίως με παράτολμον θάρρος και υψίστην περιφρόνησιν προς τον θάνατον. Εσυνθηκολόγει τότε μόνον, όταν πάσα περαιτέρω αντίστασις απέβαινε αδύνατος και επομένως ματαία»* (Τσιρόπουλος, 1989: 170). Πράγματι, οι Έλληνες συνθηκολόγησαν τον Απρίλιο του 1941, όταν πια η απόκρουση της γερμανικής επίθεσης που είχε διασπάσει τη γραμμή του Αλιάκμονα και είχε απωθήσει τις βρετανικές δυνάμεις στην Κρήτη και από εκεί στη Μέση Ανατολή ήταν αδύνατη και η κατάρρευση του ηπειρωτικού μετώπου αναπόφευκτη.

Αλλά και οι Έλληνες διανοούμενοι, αν διαβάσουμε προσεκτικά την έκκληση και το μανιφέστο που υπέγραψαν μετά το ξέσπασμα του ελληνοϊταλικού πολέμου (ανάμεσά τους ξεχωρίζουμε τις αξιοσέβαστες υπογραφές του Κωστή Παλαμά, του Άγγελου Σικελιανού και του Γιώργου Σεφέρη), θα διαπιστώσουμε ότι προσέδωσαν στον πόλεμο αυτό αξιακή διάσταση. *«Αγωνιζόμαστε»,* γράφουν, *«για τη σωτηρία όλων εκείνων των υψηλών αξιών που αποτελούν τον πνευματικό και ηθικό πολιτισμό, την πολύτιμη παρακαταθήκη που κληροδότησαν στην ανθρωπότητα οι δοξασμένοι μας πρόγονοι και που σήμερα βλέπουμε να απειλούνται από το κύμα της βαρβαρότητας και της βίας»* (Τσιρόπουλος, 1989: 9-10) Για τους Έλληνες διανοούμενους ο πόλεμος του σαράντα δεν αποτελεί στενά ελληνική και εθνική υπόθεση, συνέχεια του Μαραθώνα και της Σαλαμίνας, των αγώνων του 1821, του 1912 και του 1913, *«είναι μια μάχη παγκόσμια»* (Τσιρόπουλος, 1989: 11) κατά του φασισμού.

Το κλασικό αρχαιοελληνικό υπόβαθρο των ιδανικών αυτών δεν αγνοούσαν ούτε και οι Ιταλοί, οι οποίοι είχαν στηρίξει τη δική τους πνευματική και

καλλιτεχνική Αναγέννηση στην αρχαία Ελλάδα. Εντυπωσιάζουν ακόμη και σήμερα, εποχή αρχαιοελληνικής αντιπάθειας και τεχνοκρατικής απάθειας, και συγκινούν τα λόγια που απηύθηνε ένας Ιταλός αλπινιστής στην ελληνική γη: «Χαίρε, ω χώρα του Ομήρου, του Πινδάρου, του Σοφοκλή, του Αριστοτέλη. Χαίρε, Πατρίδα της αιώνιας ομορφιάς, των ωραίων ναών, των μαρμάρινων στηλών. Χαίρε εσύ που γέννησες τα υψηλά εκείνα πνεύματα που δημιούργησαν ένα μεγάλο πολιτισμό! Συγχώρεσέ μας που τολμούμε να σε καταπατήσουμε με τα σιδερόφρακτα πόδια μας και ενοχλούμε τον ύπνο εκείνων των αθάνατων ψυχών» (Τσιρπανλής, 1974: 41). Η ίδια εξάλλου η κλασική μας κληρονομιά μας επιτρέπει να διαβάσουμε την ιταλική επίθεση ως «ὑβριν» και την ελληνική αντίσταση ως «τίσιν». Η αλαζονική υπερεκτίμηση των ιταλικών δυνάμεων από τη μεριά του Ντούτσε, του Τσιάνο, του Τζακομόνι και του Πράσκα και η υποτίμηση της στρατιωτικής και της ηθικής κατάστασης του αντιπάλου αποτέλεσαν βασική αιτία για τη συντριβή των Ιταλών, όσα καλομελετημένα στρατηγικά σχέδια κι αν είχαν εκπονήσει. Τα τελευταία κονιορτοποιήθηκαν στα πραγματικά πεδία της μάχης. Γιατί η γενναία, η όρθια ελληνική ψυχή νίκησε το δόλιο φασιστικό υπολογισμό.

Από την άποψη αυτή πολλά έχει να διδάξει ο πόλεμος του σαράντα και εμάς και τους άλλους λαούς, κοσμοκράτορες και μη. Έχει να διδάξει πρωτίστως τι θαύματα γεννά το πνεύμα θυσιαστικής αυταπάρνησης ενός λαού αποφασισμένου να πολεμήσει μέχρι εσχάτων για την εθνική του επιβίωση και τιμή και σε ποια πανωλεθρία οδηγείται ο εγωιστικός επεκτατισμός, ο οποίος πληρώνεται δυστυχώς με την άδικη αιματοχυσία εκατομμυρίων ανθρώπων, όπως απέδειξε ο δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος.

Το πάντα επίκαιρο δίδαγμα εξάλλου του σαράντα απορρέει και από τις ιδιαίτερες συνθήκες που επικρατούν κάθε φορά στον τόπο μας και στο παγκόσμιο στερέωμα. Μέσα λοιπόν στη σημερινή κατάσταση της υγειονομικής κρίσης, η οποία δοκιμάζει τις αντοχές του κοινωνικού ανθρώπου, της ρητής τουρκικής πολεμικής απειλής εναντίον της Ελλάδας και της κατοχής της Βόρειας Κύπρου, συνυφασμένων με το ευρύτερο γεωπολιτικό και ενεργειακό παιχνίδι, μέσα σε μια εποχή παγκόσμιων ανακατατάξεων που φέρνουν οι σύγχρονες εστίες πολέμου, οι μεταναστευτικές ροές και η κλιματική αλλαγή, αναβίωσης φασιστικών καταλοίπων λόγω οικονομικής, κοινωνικοπολιτικής και ιδεολογικής παθογένειας καλούμαστε ως Έλληνες, εμπνεόμενοι από το ηθικό παράδειγμα των προγόνων

μας, να αντλήσουμε από τις ιστορικές μας παρακαταθήκες υπομονή, δύναμη, τόλμη, αποφασιστικότητα και εθνική ομοψυχία, ώστε να αντιμετωπίσουμε αποτελεσματικά τις προκλήσεις του καιρού μας και να δώσουμε όλοι τον ευγενικό μας αγώνα με αυταπάρνηση και γνήσια πατριωτική συνείδηση, ο καθένας από το δικό του μετερίζι, για την προκοπή του τόπου μας και της ανθρωπότητας. Είναι ακόμη αναγκαίο να ενισχύσουμε την ιστορική μας παιδεία και αυτογνωσία, να μάθουμε στα παιδιά μας την ιστορία σε διεθνές, ελληνικό και τοπικό επίπεδο. Να πληροφορήσουμε λ.χ. τους νέους του νησιού μας για την ιταλοκρατία στη Σαντορίνη και τα γερμανικά αντίποινα στο Βουρβούλο το 1944 για τη συνεργασία κατοίκων με τους Άγγλους που πήραν τη μορφή εκτελέσεων (Μαρίνος, 2001: 537-548).

Θα κλείσω, αντιφωνικά στο σκοτάδι της φασιστικής βίας με τον αισιόδοξο λόγο του Σεφέρη από το *Μυθιστόρημα*, για να τονωθεί και η πίστη μας σε υψηλά ιδανικά, ώστε να μετακινήσει τα νέα βουνά που ορθώνονται μπροστά μας: «*Λίγο ακόμα/ θα ιδούμε τις αμυγδαλιές ν' ανθίζουν /τα μάρμαρα να λάμπουν στον ήλιο/ τη θάλασσα να κυματίζει/ λίγο ακόμα,/ να σηκωθούμε λίγο ψηλότερα*». Το έπος του σαράντα συνιστά υπόμνηση για μια διαρκή ανάταση κάθε απροσκύνητου ανθρώπου και λαού που παλεύει για ανθρωπιά και δικαιοσύνη και αγωνίζεται για την εδραίωση μιας πανανθρώπινης ειρήνης, που να ξορκίζει με την αγάπη και τη συνεργασία τον αιώνιο αντίδικο του ανθρώπου, το θάνατο.

Ζήτω η αθάνατη, η αιωνία Ελλάς!

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ (επιλογή)

Αβέρωφ-Τοσίτσας Ευάγγελος, «*Φωτιά και τσεκούρι!*». Εστία, Αθήνα 2010, σελ. 48-65.

Ελύτης Οδυσσέας, *Ποίηση*. Ίκαρος, Αθήνα 2004⁴.

Θεοτοκάς Γιώργος, *Τετράδια ημερολογίου 1939-1953*. Εστία, Αθήνα 2005.

Καβάφης Κ.Π., *Ποιήματα*. Ίκαρος, Αθήνα 1989.

Μαρίνος Γιάννης, «Κατοχικές αναμνήσεις από τη Σαντορίνη (1942-1944)» στο: Ιωάννης Μιχ. Δανέζης, *Σαντορίνη. Θήρα, Θηρασία, Ασπρονήσι, Ηφαίστεια*. Εκδόσεις Αδάμ, Αθήνα 2001, σελ. 537-548.

Marshall Tim, *Η δύναμη της γεωγραφίας*. Μετάφραση Δρ. Σπ. Κατσούλας. Διόπτρα, Αθήνα 2021.

Παπάγος Αλέξανδρος, *Ο ελληνικός στρατός και η προς πόλεμον προπαρασκευή του*. Αθήνα 1947.

Παπανδρέου Γεώργιος, *Ο λόγος της απελευθέρωσης*. Αθήναι 1944.

Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, *1940. Οι τελευταίες μέρες του Οκτωβρίου*. Πατάκης, Αθήνα 2016.

Σεφέρης Γιώργος, *Ποιήματα*. Ίκαρος, Αθήνα 1989.

Σεφέρης Γιώργος, *Μέρες Γ'*. Ίκαρος, Αθήνα 2011.

Τερζάκης Άγγελος, *Ελληνική εποποιία: 1940-1941*. Εστία, Αθήνα 2008.

Τσιρόπουλος Κώστας (ανθολόγηση), *Η Ελλάδα στο χαράκωμα της ελευθερίας*. Ευθύνη, Αθήνα 1989³. Ευθύνη, Αθήνα 1989³ <Κείμενα της μεθορίου/5>.

Τσιρπανλής Ζαχαρίας, *“Πώς είδαν οι Ιταλοί τον πόλεμο του 1940-41”*. Πανεπιστήμιον Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1974.